



IRK BİTİĞ'DE DOĞURMAK İLE İLGİLİ EYLEMLER

[Araştırma Makalesi/ Research Article]

Duygu YAVUZ ÖZ*

Geliş Tarihi: 19.02.2022

Kabul Tarihi: 23.05.2022

Öz

Eski Uygur Türkçesi eserlerinden Irk Bitig'de "doğurmak" eyleminin tek bir sözcükle karşılanmadığı, "doğuran"ın kimliğine göre farklı eylemler kullanıldığı görülmektedir. Doğuranın insan veya hayvan olması noktasında ayrıştırılan sözcükler, hangi hayvanın doğurduğuna göre de kategorilendirilmiştir. Eserde devenin doğurması botula-, ineğin doğurması buzağula- ve kelür-, atın doğurması kulunla-, insanın erkek çocuk doğurması urılan- eylemleri ile ifade edilmiştir. Bu çalışmada, Irk Bitig'de "doğurmak" anlamında kullanılan botula-, buzağula-, kelür-, kulunla-, urılan- eylemlerinin tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki kullanımları incelenmiş ve bu inceleme sonucunda fonetik, morfolojik, semantik açıdan belli yargılara ulaşılmıştır. Botula-, buzağula-, kelür-, kulunla- ve urılan- sözcüklerinin tarihî ve çağdaş dönemlerde büyük ölçüde aynı anlamlarla kullanılmaya devam ettiği, birçok değişkeye sahip olduğu, kelür- dışında aynı şekilde eklendiği görülmüştür. Urılan- "erkek çocuk doğurmak" eylemi Irk Bitig dışında tespit edilemediği için bu eylem fonetik ve semantik açıdan değerlendirilememiştir. Doğu ve Batı Türklük sahası metinlerinde karşımıza çıkan bu eylemler Türk dilinin ayrıntıcı, bütüncül ve sürekli yapısına örnek teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Botula-, Buzağula-, Kelür-, Kulunla-, Irk Bitig.

VERBS RELATED TO GIVE BIRTH IN IRK BİTİĞ

Abstract

In Irk Bitig, one of the Old Uyghur Turkish works, it is seen that the verb "to give birth" is not met with a single word, but different verbs are used according to the identity of the "bearer". The words that are differentiated at the point of being human or animal that give birth are also categorized according to the animal that gives birth. In the text, the birth of a camel is expressed by the verb of botula-, the birth of a cow by buzağula- and kelür-, the birth of a horse by kulunla-, the birth of a male child of humans by urılan-. In this study, the use of the verbs botula-, buzağula-, kelür-, kulunla-, urılan-, which mean "to give birth" in Irk Bitig, in historical and contemporary Turkish written languages were examined, and as a result of this examination, certain judgments were reached in terms of phonetics, morphology, and semantics. The words botula-, buzağula-, kelür-, kulunla- and urılan- continue to be used with the same meanings to a large extent in historical and modern periods. These verbs took place in historical and modern periods with many variations. Except for kelür-, all verbs are formed in the same way. Urılan- "to give birth to a boy" verb could not be determined except Irk Bitig, so this verb could not be evaluated in terms of phonetics and semantics. These verbs, which appear in the texts of Eastern and Western Turkic, set an example for the detailed, holistic and continuous structure of the Turkic language.

Keywords: Botula-, Buzağula-, Kelür-, Kulunla-, Irk Bitig.

Giriş

Temel söz varlığı insan yaşamında birinci derecede önem taşıyan, insana ve çevresine ilişkin önemli kavramları yansıtan sözcüklerdir. Organ adları, sayı adları, yiyecek adları, hayvan

* Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, e-posta: dyavuz@yeditepe.edu.tr

Orcid: 0000-0002-5420-6261

adları vb. ile insanların en çok kullandığı somut eylemler bu kategoriye örnek gösterilebilir (Aksan, 2009: 17). Takip edebildiğimiz ilk edebî metinlerimiz olan Orhun Anıtları’nda Türk dilinin bu kategorilere ait söz varlığının oluştuğu görülmektedir. Anıtlarda 840 farklı sözcük geçmekte olup bunların 147’si yer, kavim, kişi ve at isimleridir. Özel adlar dışında tekrarlanmayan sözcük sayısı 693’tür. Bu 693 sözcükten 64’ü dil bilimci Morris Swadesh’in insan dillerinin en temel sözcükleri olarak nitelendirdiği 100 sözcüklük listede yer almaktadır. Geri kalan 36 sözcüğün anıtlarda bulunmayışını işlenen konunun sınırlılığına (Ercilasun, 2016: 381) ve taş yazma işlemini kolaylaştırma isteğinden kaynaklanan sözcük tasarrufuna bağlamak mümkündür. Nitekim biz anıtlar dönemi söz varlığının görebildiğimizden çok daha fazlası olduğunu biliyoruz. Bunu hem ileri ögelerden hem de bir sonraki dönem olan Eski Uygur Türkçesi’nin söz varlığından çıkarabiliyoruz.

Orhun Anıtları’nda söz varlığının çeşitlenmesiyle oluşan birçok kavram alanı ile karşılaşılıyor: Anıtlardaki *yi-*, *olur-*, *kör-*, *bir-*, *ud-*, *it-*, *kı-*, *öl-*, *kel-*, *bar-*, *toğ-* insan ve hayvanların temel hareket ve oluşlarını gösteren eylemlere, *ö-*, *bil-*, *sağın-*, *tile-*, *sebin-/ögir*, *buğad-* insanın duygu, düşünce ve isteklerini gösteren eylemlere; *bol-/er-*, *kal-*, *toğ-*, *bat-*, *uç-* varlıkların oluş ve hareketlerini gösteren eylemlere; *kün*, *küntüz*, *tün*, *yay*, *kışla-* zaman kavramıyla ilgili sözcüklere; *öñre*, *yan*, *kodı*, *içik-*, *taşık-*, *ilgerü* yer ve yön kavramıyla ilgili sözcüklere; *yir*, *sub*, *teñri*, *ögüz*, *bor*, *çıntan* tabiatla ilgili sözcüklere; *at*, *yılkı*, *keyik*, *tabışgan*, *bin-*, *tüş-* hayvanlarla ilgili sözcüklere; *qara*, *yağız*, *aq*, *kızıq*, *kök* renk adlarına; *kañ*, *urı*, *oğul*, *ini*, *yotuz*, *kelin* akrabalık adlarına; *iki*, *yitmiş*, *biş otuz*, *onunç* sayı adlarına; *kerekü*, *eb*, *barq*, *qapıq* ev kültürüne; *ton*, *kutay*, *yalma*, *işgiti* giyim kuşam kültürüne; *er*, *sü*, *sünüş-*, *buyruq*, *alp*, *bas-*, *kör-*, *ilsire-* savaş, askerlik ve devlet yönetimiyle ilgili sözcüklere; *biti-*, *bediz*, *balbal*, *benğü taş*, *uz yazı* ve sanatla ilgili sözcüklere örnek gösterilebilir (Ercilasun, 2016: 380-386).

Anıtlarda dikkati çeken bir diğer husus bu dönemde bir durumu, duyguyu ya da hareketi karşılayan kimi zaman eş kimi zaman yakın anlamlı birden çok sözcük olmasıdır. Anıtlarda “sevinmek” için *ögir-* ve *sebin-* sözcüklerinin, “işitmek, dinlemek” için *eşid-* ve *tınla-* sözcüklerinin, “kötü” için *anyıq*, *yabız* ve *yablaq* sözcüklerinin, “ince” için *yuyka* ve *yinçge* sözcüklerinin bulunması (Aksan, 2000: 69-74) bu dönemin eş ve yakın anlamlı sözcük zenginliği için verebileceğimiz örneklerdendir. Temelde aynı durumu, duyguyu ya da hareketi ifade eden ancak kullanıldığı bağlamlar bakımından birbirinden farklı olan sözcükler de vardır. “Ölmek” eyleminin anıtlarda “*kergek bol-*, *öl-*, *uç-*, *uç bar-*, *yoq bol-*” şeklinde ifade edilmesi bu durum için yerinde bir örnektir. Bu ifadeler kullanım yerleri bakımından farklılık gösterir. Şöyle ki *öl-* ve *yoq bol-* ifadeleri çoğunlukla Türk milleti tarafından yapılan yanlışlar ile başka boy ve kavimlerin baş kaldırması sonucu gerçekleşen gerçek ya da metaforik bir ölme eylemini karşılamak için kullanılırken *kergek bol-* ifadesi yalnız İstemi Kagan, Bumın Kağan ve Köl Tigin’in ölümü için; *uç-* ve *uç bar-* eylemleri de yalnız İltiriş Kagan, Kapgan Kagan, Köl Tigin ve Bilge Kagan’ın ölümü için kullanılmıştır (Yavuz Öz, 2018).

Doğu Türkçesinin en büyük şairi olan Ali Şir Nevâyî 1499’da kaleme aldığı, Türkçe ile Farsçayı karşılaştırıp Türk dilinin söz varlığı zenginliğine dikkat çektiği Muhâkemetü’l-Lugateyn adlı eserinde Türk dilinde en küçük anlam farkı için dahi yeni sözcükler türetildiğini çeşitli örneklerle ve dil bilimsel ölçütlerle ortaya koymuştur. Örneğin “ağlamak” eyleminde birleştirebileceğimiz *yıqlamsınmaq*, *ingre-*, *singre-*, *sıqtamak*, *yıqlamak*, *ökürmek*, *inçkirmek*, *hay hay yıqlamak* sözcükleri arasında bazı nüanslar vardır. *Sıqtamak* “acıdan mübalağalı ve şiddetli feryat ederek ağlamak”, *inçkirmek* “hıçkırmak, hıçkıra hıçkıra ağlamak, hafif hafif ahlaya ahlaya ağlamak”tır (Barutcu Özönder, 1996: 157-159). Bu anlam farklılıkları başka başka sözcüklerle ifade edilmiştir.

İşte benzer bir durum Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden Irk Bitig’de de vardır. Bu eserde “doğurmak” eyleminin tek bir sözcükle karşılanmadığı, “doğuran”ın kimliğine göre farklı eylemler kullanıldığı görülmektedir. Doğuranın insan veya hayvan olması noktasında

ayrıştırılan sözcükler, hangi hayvanın doğurduğuna göre de kategorilendirilmiştir.¹ Devenin doğurması *botula-*, ineğin doğurması *buzagula-* ve *kelür-*, atın doğurması *külunla-*, insanın erkek çocuk doğurması *urulan-* şeklinde farklı eylemlerle karşılanmıştır.

Çalışmamızda *botula-*, *buzagula-*, *kelür-*, *külunla-*, *urulan-* sözcüklerinin tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki görünüm ve kullanımları incelenmiştir. İnceleme sırasında her bir sözcük için İrk Bitig üzerinde çalışan Thomsen (1912), Orkun (1938), Tekin (2004) ve Yıldırım (2017)'in yayınlarına başvurulmuş, ilgili sözcüklerin okuma ve anlamlandırılmadaki ortaklığı/farklılığı yansıtılmaya çalışılmış, tarihî dönem eserlerinden sözcüklerin yer aldığı metin örnekleri sunulmuştur. İnceleme sonucunda ilgili sözcüklerin görünüm ve kullanımlarındaki devamlılık/kesintilik, benzerlik/farklılık noktasında fonetik, morfolojik ve semantik açıdan belli yargılara varılması amaçlanmıştır.

1. İnceleme: “*Botula-*, *Buzagula-*, *Kelür-*, *Külunla-*, *Urulan-*” Eylemlerinin Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri ve Kullanımları

1.1. *Botula-*²

İrk Bitig’de kayıtlı olduğu satır:	Ürün ineni botulamış. “Beyaz devesi yavrulamış” (İrkB.5).
Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Butula-</i> “bring forth a young male camel” (Thomsen, 1912: 197); <i>butula-</i> “deve erkek yavru doğurmak” (Orkun, 1938: 74); <i>botula-</i> “(deve) doğurmak” (Tekin, 2004: 51); <i>botula-</i> “(deve) doğurmak” (Yıldırım, 2017: 319).

Botula- “deve doğurmak, yavrulamak” eylemi *botu* “deve yavrusu” köküne +la- eki getirilmesiyle oluşmuştur. İlk kez Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu kök *bota* ~ *bote* ~ *boto* ~ *botu* ~ *buta* ~ *butu* şeklindeki değişkeleri ve “deve yavrusu, çocuk, bebek, bala, oğul” anlamları ile Doğu Türklük sahası tarihî dönem metinlerinde kesintisiz olarak kullanılmıştır: ETü. *Botomuz umay begimiz biz uya alp er özin altı kılmağı* “Deve yavrularımız, Umay (ve) beyimiz, güçlü, kahraman askerin kendisini yakalatamadın” (E28); Kar. *Asıglığ kişiler bolur bu şutu/Bularığ yime edđü tut ay botu* “Bu zümreye dâhil kişiler çok faydalı insanlardır; ey yavrum bunlarla da iyi ilişkide bulunmalısın” (KB 4443), *Bularda naruğı şalın bu şutu/Bu üçke uğu bardağı ol butu* “Bunların dışında kalan bir sürü insan, bu üçüne uyarak yürüyen köşeklerdir” (KB 2710), *Ol botunı bozlattı* “o, deve yavrusunu vb. hayvanları böğürttü” (DLT 434/339); Hrz. *Ayındın aşnu saldı inġen bota-sın, yaratığı eksün*

¹ İnsanlar ve hayvanlar arasındaki bu kategorilendirme şüphesiz ki sadece bu eser, bu dönem ya da bu kavramla sınırlı olmayıp diğer tarihî ve çağdaş dönemlerde ve kavramlarda da vardır. Örneğin Türkiye Türkçesi’nde insan ve hayvan vücuduna ait benzer parçalar için farklı adlar kullanılır: *Pençe* “yırtıcı hayvanların ön ayaklarının parmaklarıyla tırnakları”, *toynak* “at, eşek gibi tek tırnaklı hayvanların tırnağı”, *trnak* “insanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka”. İneğin yavrusuna *buzadı*, atın yavrusuna *tay*, kedi, köpek vb.nin yavrusuna *enik*, eşegin yavrusuna *sıpa*, keçinin yavrusuna *oğlak*, koyunun yavrusuna *kuzu* gibi farklı adlar verilir ve bu yavruların dünyaya gelmesi için *eniklemek*, *kunlamak*, *buzadılamak*, *kuzulamak*, *aylamak*, *oğlaklamak*, *mandalamak* gibi farklı sözcükler kullanılır. Yine adlandırma farklılığını somut olarak gördüğümüz alanlardan biri hayvanların çıkardıkları seslerdir. Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü’l-Lugateyn’de hayvanların çıkardığı seslerin farklı sözcüklerle ifade edilmesi hakkında şunları söyler: ...Farslar hayvanların çıkardığı sesler arasında yalnız atın kişnemesini ayırt etmişler ve buna *şihe* demişlerdir. Türklerdeki gibi *tive bozlamadı*, *uy müngremegi*, *işek ingramadı*, *it tiğışmağı* ve *ulumağı* gibi sözler yoktur... (Barutcu Özönder, 1996: 211). Türkiye Türkçesi’nde de bu sesler başka başka adlandırılmıştır: *Anırmak* “eşek bağırarak”, *böğürmek* “öküz, manda, deve bağırarak”, *ötmek* “kuş veya böcekler, değişik tonda ses çıkarmak”, *kişnemek* “at, bağırır gibi yüksek ses çıkarmak”, *bozlamak* “deve bağırarak”, *havlamak* “köpek bağırarak, ürümek”, *kükremek* “aslan, bağırarak”, *tıslamak* “kaz, kedi, yılan ‘tıs’ diye ses çıkarmak”, *melemek* “koyun, kuzu veya keçi bağırarak...”

² *Botu:la-* (*boto:la-*) Hap. leg.; Den. V. fr. *botu:*; ‘to give birth to a foal’ (EDPT, 1972: 305). *Botola-* “ein Kamelfohlen zur Welt bringen || deve yavrusu doğurmak (s./bk. Mo. *botuğula-*)” (Wilkens, 2021: 190).

oğlan toğurdı inġen (ME 7-2) “Diři deve, yavrusunu ayından önce bıraktı (doğurdu), deve yaratılışı eksik (tamamlanmamış) yavru doğurdu”; Kıpç. *Tağı yoğdur kuzılarda tağı botalarda tağı buzağularda zekāt yođ Ebū Ħanife katında tağı Muĥammed katında, meger kim anıġ birle birge bir ulug bolđay* (İM 248b/5 (2) “Ebū Hanife katında ve Muhammed katında kuzularda, develerde ve buzağularda zekāt yoktur, oysaki (zekāt miktarı) onunla birlikte yūkselecek.”; Çađ. *bota* ~ *bote* “ođul” Abuřka (Atalay, 1970: 141), *buta* “yavru, bala, beçek” řSL (Durgut, 1995: 163). Sözcük tarihî dönem metinlerinde atasözü ve deyimlerde de yer almıştır: *İngen iņrasa botu bozlar* “Diři deve inlerse, yavrusu ses verir” (DLT 73/59); *Bodasındın adrığan tewe tēg iņreř-* “Yavrusundan ayrılan deve gibi inleşmek; mec. Çok ağlaşmak; inim inim inleşmek” NF; *botası şalmış ingen teg iņra-* “Yavrusunu yitirmiş deve gibi inlemek; mec. Çok üzölüp ağlamak” KE (Tokay, 2019: 153, 154).³

Botu sözcüğü *bota* ~ *boto* ~ *pota* şeklindeki değişkelerle ve “deve yavrusu, ayı yavrusu, domuz yavrusu” anlamlarıyla çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır. Azerbaycan Türkçesi’nde sözcük daha çok “ayı yavrusu” ve “domuz yavrusu” anlamında kullanılırken diğer lehçelerde “deve yavrusu” anlamındadır: Trkm. *pota*; Kzk. *bota*; KKlp. *bota*; Nog. *bota*; Kırg. *boto*; Az. *pota*; YUyg. *bota* (TDES, 1999: 339; Necip, 1995: 49). Karakalpaklarda sözcüğün *botalak* biçimi de vardır. Altay Türkçesi’nde ise “bir yaşındaki deve” karşılığında kullanılan *botoon* (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 1999: 43) sözcüğü yine bu sözcük ile ilgili olmalıdır.⁴

Bota kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerinden olan *botula-* “(deve) doğurmak, yavrulamak” eylemi ilk kez Eski Türkçe dönemi eserlerinden Irk Bitig’de karşımıza çıkmış, sonrasında ise *botula-* ~ *bortla-* ~ *botala-* ~ *botla-* ~ *potla-* şeklindeki değişkeleri ile Orta Türkçe dönemi lehçelerinden Eski Anadolu Türkçesi ile Harezmi Türkçesi döneminde kullanılmıştır: ETü. *Ürüņ iņeni botulamış*. “Beyaz devesi yavrulamış” (IrkB.5); EAT *Kılmadı Tağrı -ya’nı buyurmadı - hiç deve - ya’nı hiç deve kim biş gez botlayıcak kulağın yıralar; andan hiç kimse binmeye ana, dakı yük urmayalar, boğazlamayalar-, ne dağı deve – kim butlar-içun-, ya on dişi botlayıcak sumaya salı-vireler, azat ola-* (EKT 57a-10) “Tanrı beş kez yavruleyen devenin kulağını kessinler, ondan sonra hiç kimse ona binmesin, yük koymasınlar, boğazlamasınlar (diye) ve putlar adına on dişi yavruleyen salıversinler, azat olsun (diye) buyurmadı”; *Develeri bortladı* (Anter. XIV. 2, 402) “Develeri yavruladı”, *Develeri potlamış* “Develeri yavrulamış” (Bab. XVI. I, 90) (TS, 1995: 642, 643); Hrzmi. *Bu tağdın bizge kıızıl tülüg iņen çıkargıl, biziņ ilegimizde botalasun, bizge süt bērsün biz içeliņ* (KE 34v13) “Bu dağdan bize kıızıl tülügü deve çıkar, bizim önümüzde yavrusun, bize süt versin içelim”.

³ Tarihî dönem metinlerinde *bota* kökünden türeyen *bortlak*, *botoçak*, *botala-*, *botalık*, *botlu*, *botoçak*, *botuk*, *boturasamak* gibi sözcükler bulunmaktadır. Eski Uygur Türkçesindeki *botoçak* “kamelfohlen (kosewort für kinder) || deve yavrusu (çocuklar için okşama sözü)” (Wilkens, 2021: 190); Karahanlı Türkçesindeki *botlu* “deve burunsalığı”, *botuk* “memeden kesilmiş deve yavrusu” DLT (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 186, 441); Eski Anadolu Türkçesindeki *bortlak* “deve yavrusu” Sic. B. XV. 3, 364; *boturasamak* “dişi deve erkek istemek (?)” Bab. XVI. 2, 313 (TS, 1995: 639, 643); Doğu Türkçesindeki *botalık* “yavru, yavrusu olan” Enb. (Abik, 1993: 108) - Abuşka’da *potelik* olarak kayıtlıdır (Atalay, 1970: 141).

⁴ Sözcük Türkiye Türkçesi ölçünlü dilde bulunmamasına karşın ağızlarda fonetik ve semantik bakımından çeşitli değişkeler ve genişletilmiş biçimlerle vardır: *boduk* (I) [*bocuk* (II)] -1, *bodak* -2, *bodan* (II), *bodanak* -1, 2; *bodar*, *bodē*, *bodi* (I), *bodik* -1, *botu* (IV), *boduç* (II), *boduç* -1, 2; *borum*, *bortlak*, *bot* (III), *bota*, *botlak* -1, *botuk*, *bödü* (II) -2, *bödük* (IV), *budanak*] 1. Deve yavrusu. 2. Ayı yavrusu. 3. Küçük çocuk. 4. Genel olarak hayvan yavrusu 5. [-> *badak* (II) -3] (DS II: 720-721). *Potuk* (II) [*paduk* (I) -1, 2; *poduh*, *poduk* -1, 2; *portanak*, *por* (II), *potak* (I) -1, 2, 3, 4; *potar*, *potik* (III) -1, 2, 3; *potlak* -1, 2; *potnak* -1, 2; *potok*, *pötik*, *puğuk*, *putuh* (II), *putuk*] 1. Deve yavrusu. 2. Manda yavrusu. 3. Köpek yavrusu. 4. Ayı yavrusu. 5. Domuz yavrusu (DS IX: 3474-3475). *Podi*: Bir yaşından küçük deve yavrusu (DS IX: 3465).

Botala- eylemi “(deve) doğurmak” anlamıyla ve *botla-* ~ *botala-* değişkeleriyle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Kzk. *botalav*; Trkm. *botla-* (Oraltay vd., 1984: 49; Tekin vd., 1995: 80).⁵

Botala- eyleminin tarihî ve çağdaş dönemlerdeki değişkelerinde tespit ettiğimiz ses olayları şunlardır: *Potla-* biçimi dışında ön seste ötümlü ünsüzü korunur, *potla-* biçiminde ise ön seste b->p- ötümsüzleşmesi vardır. *Bortla-* biçiminde iç seste “r” türemiştir. *Botala-* biçimi üçüncü hecedeki “a” ünlüsünün orta hecedeki “u” ünlüsünü etkileyip genişletmesi ile (*botula-* > *botala-*) oluşmuş olmalıdır. *Botla-* ve *potla-* biçimlerinde vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüştür.

Eski Anadolu, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen *botlacı* ~ *botlaçı* “gebe (deve)” sözcüğü de *botala-* eylemine dayanıyor olmalıdır: *Oluğ sâ’at kayayı inilemek duttı ve kaya iki yarıldı, arasından bir kız<ıl> tülü, kara közlü, on aylık botlacı arvana daşra çıktı* (BH 65b4) “O anda kayayı inleme tuttu ve kaya ikiye ayrıldı, arasından kızıl tüylü, kara gözlü, on aylık gebe bir dişi deve çıktı”, *Yüklü kıldı buğra inğen-ni, buğra inğen-ni botlacı kıldı* (ME 8-3). “Erkek deve dişi deveyi hamile bıraktı, erkek deve dişi deveyi gebe kıldı.” *Otuz ceze’a tife turur tağı otuz hıkk’a tife turur tağı kırk şeniyye tife turur, barçası botlaçı tife bolğay karınları içinde oğlanları bolğay* (İM 463a/2 (I)) “(Bunlardan) otuz(u) beş yaşına girmiş devedir, otuz(u) dört yaşına girmiş dişi devedir, kırk(ı) beş yaşındaki devedir, (bunların) hepsi gebe deve olacak, karınları içinde yavruları olacak.” Yine Eski Anadolu Türkçesi’ndeki *botlamalı olmak* “deve yavrulayacak duruma gelmek” Bab. XVI. I, 55 ifadesi de bu eylemle ilişkilidir.

1.2. Buzağula-⁷:

İrk Bitig’de kayıtlı olduğu satır:	<i>Ürüş esri inek buzağulaçı bolmuş</i> “Beyaz benekli bir inek doğurmak üzere imiş” (İrkB.41).
Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Bozağula-</i> “to calve” (Thomsen, 1912: 204); <i>bozağula-</i> “buzağulamak” (Orkun, 1938: 83); <i>buzağula-</i> “(inek) doğurmak” (Tekin, 2004: 52); <i>buzağula-</i> “buzağulamak” (Yıldırım, 2017: 320).

Buzağula- “buzağı doğurmak, yavrulamak” eylemi *buzağı* “buzağı” köküne +la- eki getirilmesiyle oluşturulmuştur. İlk kez Eski Türkçe döneminde⁸ karşımıza çıkan bu kök *bozağı* ~ *buzağı* ~ *buzağı* ~ *buzağı* ~ *buzav* ~ *buzov* ~ *buzavu* şeklindeki değişkeleri ile Doğu ve Batı Türklük sahası tarihî dönemlerinin tamamında takip edilebilmektedir: ETü. ... *t(a)qı ymä ançol-ayu q(a)lti quz’i bozağı at’özi tağşil-ip arslan oylı bör’i oylı bol-’up tuysar* (Mani I

⁵ Sözcük Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bulunmamasına rağmen fonetik ve semantik bakımından çeşitli değişkeler ile ağızlar da karşımıza çıkar: *botalamak* “deve doğurmak” (DS II: 743); *bodlamak* [*boduklamak*, *bordlamak*, *bortlamak*, *botlamak*, *börtlemek* (II)]; Doğurmak (manda, deve). (DS II: 718). *Potlamak* (I) [*portlamak* (I)] 1. Hayvan yavrulamak. 2. Deve yavrulamak. 3. Manda yavrulamak (DS IX: 3474).

⁶ Ali Akar “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı}” adlı çalışmasında Derleme Sözlüğü’nde *bodlacı*, *botlacı*, *botlaçı*, *börtleci*, *portlacı*, *purtlacı* biçimlerinde karşımıza çıkan sözcüklerin tümünün *potuk* (< botu + k) “deve yavrusu” +la isimden fiil yapma eki +cı gelecek zaman sıfat-fiili ekinin kalıplaşmasından oluştuğunu ifade etmektedir (2008: 4).

⁷ Buza:ğı:la:- Den. V. fr. buza:ğı:; (of a cow etc.) 'to calve'. S.i.s.m.1. w. phonetic changes. (EDPT, 1972: 391). *Buzağula-* ~ *buzagul(a)-* kalben || buzağulamak; *buzagul(a)çı bol-* (r) (Kuh) beim Kalben sein || (inek) buzağulamak. (Wilkens, 2021: 210).

⁸ Bilindiği gibi Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinin tarihlendirilmesi konusunda farklı yorumlar vardır. Metinlerin dil özelliklerine, verdiği bilgilere ve yazı şekillerine bakılarak belirli görüşler öne sürülür. Bunlar doğrultusunda bu dönem metinleri arasında dil özellikleri bakımından en erken tarihli olanların 8. yüzyılın ikinci yarısında yazılmaya başlanan Manihest çevre metinleri olduğu, ilk Budist çevre metinlerin ise 9. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu düşünülmektedir (Ağca, 2014: 7-9). Bu bilgiler ışığında yukarıda saydıklarımız arasında Manichaica’daki kayıt *buzağı* sözcüğünün geçtiği ilk kayıtlardan biri olmalıdır.

8/4) “Ve yine şöyle ki ne zaman kuzu buzağı vücudu değiştirip arslan yavrusu kurt yavrusu olarak doğsa...”. *Kaltı buzağusın itürmiş inek teg ulıyü inça tip ötünti-ler* (PP 77) “Buzağısını kaybetmiş inek gibi yüksek sesle ağlayarak şöyle arz ettiler”; ... *adgar atların yaratağlağ körtle kanğlılar uluğ bedük ud inğek boğalar kuduz öküzler tadun turpı buzağular irk erkeç teke...* (Mayt. 12/2) “Aygır atların koşulduğu güzel arabalar; büyük, iri sığırlar, inekler, boğalar, yabanî öküzler, bir yaşında, iki yaşında danalar, buzağular, koyunlar, tekeler...”; Kar. *buzagu* “buzağı” (DLT 224/194); EAT *Buğa buğa didükleri kara inek buzağusı degül-midür* (DK 181/9) “Boğa boğa dedikleri kara inek buzağısı değil midir”; Hrz. *Yā Rebbī, bu buzağumı sanğa ispärladım* (NF 341/6) “Ya Rabbi, bu buzağıyı sana emanet ettim”; Kıpç. *buzagu* BM, DM, İM, KFT, Kİ, TA ~ *buzaku* KFT ~ *buzav* CC, Kİ ~ *buzov* CC ~ *buzavu* CC “buzağı, dana”; Çağ. *buzagu* “sığır yavrusu, güsala dana ve buzağı, cevâne” ŞSL (Durgut, 1995: 171). Buzağı sözcüğü tarihî dönem metinlerinde özel ad olarak da kullanılmıştır: *Buzagu* “n.pr. (männlich) || erkek adı; Bestandteil eines Personennamens || kişi adının bir bölümü”; *Buzagu Inal* n. Pr. (männlich) || erkek adı. *Buzagučk(ı)ya* keines Kalb; Kälbchen || küçük buzağı, küçük dana. *Buzaguluğ* Kalbs- || buzağı... (Wilkens, 2021: 210). Sözcük tarihî dönem metinlerinde atasözlerinde de kullanılmıştır: Kar. *Öküz adakı bolğınça buzagu başı bolsa yig* “Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir.” (DLT 41/28), *Evdeki buzagu öküz bolmaz* “Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz. Bu fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler” (DLT 224/194); EAT *Bir kişiyi kir pas gördünse dene buzağı sanma* (V. 301) “Bir kişiyi kir pas gördüysen dikkatle bak, buzağı sanma”, *Ortaklık öküzden kendi buzağın yeğdir* (V. 38) “Kendi buzağın, ortaklı öküzden iyidir” (Üstüner, 1989: 90, 132).

Buzagu sözcüğü “inek yavrusu” anlamıyla ve *bızā ~ bızau ~ bızâu ~ bızav ~ bozav ~ bozu ~ bozū ~ buzağı ~ buzàğ ~ buzau ~ buzav ~ buzov ~ mozay ~ muzō ~ pāru ~ pıza ~ pızā ~ pizo ~ pızō ~ pozū ~ puzā ~ puzau ~ puzū* şeklindeki değişmelerle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Tr. *buzağı*; Az. *buzav, buzov*; Trkm. *buzav*; Tat. *bozav, TatK. bızau, TatU. bızâu*; Bşk. *bığau, bızav*; Kzk. *buzau, buzav*; Bar. *puzau*; KKlp. *bızav, buzav*; Kırg. *muzō*; Nog. *buzav*; Özb. *buzàğ*; YUyg. *mozay*; Tel., Kumd., Alt. *pozū, bozū, bozu*; Şor, Sag. *puzā*; Sag. *pızā, pızō, puzū*; Soy. *pıza*; Hak. *pızo*; Tuv. *bızā*; Çuv. *pāru* (TDES, 1999: 65; KTLS, 1991: 86, 87; Gürsoy Naskali ve Duranlı, 1999: 44; Arıkoğlu, 2005: 362).⁹

Buzagu kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerinden olan *buzagula-* “inek (buzağı) doğurmak, yavrulamak” eylemi ilk kez Eski Türkçe dönemi eserlerinden Irk Bitig'de karşımıza çıkmış, sonrasında ise *buzagula-* ~ *buzala-* değişkeleri ve “inek buzağı doğurmak, hayvan doğurmak, inek vb. doğurmak” anlamları ile Orta Türkçe dönemi lehçelerinden Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesi'nde, Yeni Türkçe dönemi lehçelerinden Doğu Türkçesi'nde kullanılmıştır: Kar. *buzagula-* “inek buzağı doğurmak” (DLT 482/386); EAT *Uğurlayın yüküren aşikâre buzalar* (Ata. XV. 17) “Gizlice gebe kalan açık bir şekilde hayvan doğurur”; Çağ. *buzagula-* “inek ve emsali yavrulamak” ŞSL (Durgut, 1995: 172).

Buzagula- “inek (buzağı) doğurmak, yavrulamak” eylemi *bızaalaar ~ buzavla- ~ mozayli- ~ muzoolo- ~ pərula-* şeklindeki değişmelerle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Tr. *buzagıla-*; Kzk. *buzavlav*; Kırg. *muzoolo-*; YUyg. *mozayli-*; Çuv. *pərula-*; Tuv. *bızaalaa-* (Oraltay vd.,

⁹ Türkiye Türkçesi ağızlarında da pek çok değişke ile karşımıza çıkmaktadır: *Bıza, bızā [beza, bızık, bızāh, bızāğ, bızāğa, bızāğı, bızap, bızav, bızık (III), bızo, bıza, bızav, bızo, bızof, bızov, bozağ, bozūü, buzah, buzak, buzalah (I), buzavu, buzo, buzov, buzoy]*: Buzağı (DS II: 673).

1984: 52; Yudahin, 2011: 578; Necip, 1995: 276; Paasonen, 1950: 102; Tenişev, 1968: 130).¹⁰

Buzağula- eyleminin tarihî ve çağdaş dönemlerdeki değişkelerinde tespit ettiğimiz ses olayları şunlardır: *Buzala-*, *muzoolo-* ve *bızaalaa-* değişkeleri iki ünlü arasındaki ötümlü arka damak ünsüzünün erimesiyle (-ğ- > Ø) ortaya çıkmıştır. *Muzoolo-* ve *bızaalaa-* biçimlerinde bu erimeden kaynaklanan bir ünlü uzaması vardır. *Muzoolo-*'ta ön sesteki dudak ünsüzünden kaynaklanan bir yuvarlaklaşma vardır. *Buzavla-* biçimi ötümlü arka damak patlayıcısının dudak yarı ünlüsüne dönüşmesiyle (-ğ- > -v-) ortaya çıkmıştır. Çuvaş Türkçesi'ndeki *pərula-* biçimi Eski Türkçedeki iki ünlü arasındaki z sesinin Çuvaş Türkçesi'nde r'ye dönmesiyle (-z- > -r-) ortaya çıkmıştır. *Mozayli-* biçiminde g damak ünsüzü y yarı ünlüsüne dönüşmüştür.

Orta ve Yeni Türkçe dönemi metinlerinde *bozla-* ~ *buzla-* şeklinde bir sözcük kayıtlıdır. İlk kez Dîvânü Lügâti't-Türk'te görülen bu sözcük *bozla-* "(deve) bağırarak, böğürmek" (DLT 572/471) anlamındadır. Batı Türklük sahası metinlerinden Dede Korkut'ta da geçer: *buzla-* "bağıra bağıra ağlamak, feryat etmek, deve bağırarak" (Ergin, 2011: 63).¹¹ Sözcüğün etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır: Clauson "deve için böğürmek" anlamını verdiği *bozla-* eyleminin "gri" anlamındaki *bo:z*'dan farklı bir **bo:z* köküne dayandığını belirtir (EDPT, 1972: 392). Bang, *buzagu* ~ *bozagu* sözcüğünün "hayvan böğürmek, inlemek" anlamındaki **buza-* eyleminden -KI eki ile türetildiğini, *bozla-* ~ *buzla-* eyleminin ise *buz* köküne dayandığını düşünür. Sevortyan yalnızca inek yavrusunun değil, aynı zamanda evcilleştirilmiş birçok hayvanın da böğürüp inlediğine dikkat çekip *buzagu* ~ *bozagu* sözcüğünü Türk lehçelerindeki "inek doğurmak" anlamına gelen ve *buz* ismine dayanan *buza-* eylemi ile ilişkilendirir. Eş sesli olan **buz-* eyleminden de *buz-a* isim gövdesinin türetildiğini, bu biçimin 15.yüzyıl'da *buzala-* olarak görüldüğünü söyler (ESTYA, 1978: 241). Erdal "Old Turkic Word Formation" adlı çalışmasında *bozla-* fiilini "+IA-" ekleşmesine örnek olarak alır ancak kökle ilgili herhangi bir yorumda bulunmaz (OTWF II, 1991: 433). Tietze sözcüğün ses taklidi bir köke dayandığını ve isimden fiil yapan +la- ekiyle oluştuğunu söyleyip bu ekleşmeyi "ağla-" eylemiyle tanımlar (TETTL, 2002: 378). Gülensoy "deve bağırarak" anlamını verdiği *bozla-* sözcüğünün yapısını **boz(u)+la-* şeklinde gösterir (TSKBS, 2007: 167). Besli "Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi" adlı çalışmasının "buzagu" maddesinde Sevortyan'ın görüşlerine karşılık doğan her yavrunun bağırıldığını, söz konusu böğürmenin sebebinin Merkez Asya'nın hayvan yetiştiricilerinin sürüyü besleme tarzıyla ilişkili olduğunu öne sürer. Buna göre süt inekleri otlamak için serbest bırakılır, ama onlar kendi kendine ağıllarda tutulan ve devamlı annelerine gitmek için böğüren yavrularına geri dönerler. Süt ineklerinden oluşan sürüde bir yaşındaki danaların böğürtülmeleri özel olarak planlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Besli'ye göre fiil gövdesi *buza-* olup, ikincil şekli la- → *buz(a)la-* fiildir (Besli, 2010: 27).

Bizce "deve bağırarak, ağlamak, inlemek" anlamındaki *bozla-* ~ *buzla-* eylemi "buzağı doğurmak" anlamındaki *buzağula-* eylemi ile ilişkili olmalıdır. Sözcükler arasındaki ilişkiye fonetik açıdan baktığımızda iki ihtimalden bahsetmek mümkündür: 1. *Bozla-* ~ *buzla-* eylemi *buzağula-* eyleminin bir değişkesi olabilir: **buzağula-* > *buzağula-* / *buzawula-* > *buzaula-* > *buzaalaa-* > *buzala-* > *buzla-* (?). 2. Bu sözcükler aynı köke dayanan ancak eş ya da art zamanlı olarak farklı eklerle türetilen sözcükler olabilir. Sözcükler arasındaki ilişkiyi semantik açıdan değerlendirdiğimizde ise şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Sözcük önce "doğurmak" anlamında iken hayvanların -tıpkı insanlar gibi- doğum yaparken acılı sesler

¹⁰ Sözcük çeşitli değişkelerle Türkiye Türkçesi ağızlarında da vardır: *bızlamak (I)* [*bızağlamak, bızalamak, bızılmak (I), bızılmak, bızılmék, buzağılmak, buzalamak, buzamak, buzlamak, buzulamak*]: Doğurmak (DS II: 676).

¹¹ Çağdaş Türkçe döneminde Türkiye Türkçesi ağızlarında da bulunur: *bozulamak [bozlamak (I)]*: 1. Deve acı acı bağırarak. 2. Deve gibi bağırarak. 3. Acı, inilti, kuvvetli ses çıkarmak, haykırmak, ağlamak (DS II: 752-753).

çıkarması dolayısıyla “bağırmaq” ve “ağlamak” anlamlarını kazanmış olmalıdır. Tabii burada başlangıçta inek ile ilgili bir hareket iken deve ile ilgili bir harekete geçişi de izah etmek gerekmektedir. Bunun için Şeyh Süleyman Efendi Lugatı’ndaki kayıtların önemli olduğunu düşünmekteyiz: *buzāğula-* “inek ve emsali yavrulamak”; *buzlamak* “deve yavrusunu çağırmaq, ..., yavrulamak” (Durgut, 1995: 172). Buradan yola çıkarak *buzāğula-* eyleminin yalnız “inek”in yavrulaması için kullanılmadığını, *buzla-* eyleminin ise yalnız “bağırmaq” anlamını taşımayıp *buzāğula-* eyleminin asıl anlamı olan “yavrulamak” anlamını da taşıdığını çıkarabilir; böylelikle iki sözcük arasındaki semantik ilgiyi kurabiliriz. Yukarıda alıntıladığımız Besli’nin izahı “inek”lerin ayırt ediciliği bağlamında makul dursa da ilişkilendirdiğimiz sözcüklerin hem “inek” hem de “deve”ye ilişkin olması semantik ilginin açıklanmasını güçleştirmektedir.

Bozla- eyleminin çeşitli çatı ekleri ile genişletilmiş biçimleri de vardır, bu biçimlerde de sözcüklerin deve üzerinden anlamlandırıldığı görülmektedir: Kar. *bozlat-* “deve vb. hayvanları böğürtmek” (DLT 434/339); EAT *buzlaş-* “bağırıp ağlaşmak, deve gibi bağırıp feryat etmek”¹², *buzlaşdur-* “deveyi bağirtmek, develeri bağırstırmak”, *buzlat-* “ağlatmak, feryat ettirmek, bağirtmek, deveyi bağirtmek” DK (Ergin, 2011: 63); Hrz. *buzla-* “deve böğürtmek” İML. Kıpçak Türkçesinde *buzladı* “devenin bağirtisi” (Kİ) sözcüğü tespit edilmiştir.¹³

1.3. Kelür-¹⁴:

İrk Bitig’de kayıtlı olduğu satır:	<i>Ürñ esri irkek buzağı kelürmiş</i> “Beyaz benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş (doğurmuş)” (IrkB.41).
Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Kelür-</i> “to bring” (Thomsen, 1912: 204), <i>kelür-</i> “getirmek” (Orkun, 1938: 83), <i>kelür-</i> “(dünyaya) getirmek, doğurmak” (Tekin, 2004: 54), <i>kelür-</i> “(dünyaya) getirmek, doğum yapmak” (Yıldırım, 2017: 330).

Kelür- “dünyaya getirmek, doğurmak” eylemi *kel-* eylemine -(ü)r- eki getirilmesiyle oluşturulmuştur. İlk kez Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu kök “gelmek” anlamını taşımakta olup kökün “doğurmak” anlamına rastlanmamıştır.

Kel- kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerinden olan *kelür-* eylemi “dünyaya getirmek, doğurmak” anlamıyla ilk kez Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkmıştır. Sözcük bu anlamıyla Yenisey Yazıtları, Irk Bitig, Kuansı İm Pusar ve Yitiken Sudur’da yer alır. Bu dönem metinlerinin tarihlendirilmesi ile ilgili belirsizlikler ve farklı görüşler¹⁵ dolayısıyla sözcüğün bu anlam özelliğiyle ilk kez hangi eserde yer aldığı hakkında kesin bir yargıda

¹² İbn-i Kesir’de *buzlaş-* “yavru yapmak, yavrulamak” (Yelten, 1998: 455) olarak anlamlandırılmıştır ancak sözcüğün buradaki anlamı da “ağlaşmak, bağırışmak” olmalıdır: *Allāh’a zārılık ve tazarru’ itdiler, erenler ve avratlar ve oğlançuklar ve kızcugazlar ağlaştılar, develer buzlaşdılar, şıgırlar yügrüşdiler, koyunlar meleşdiler.* (İKT 90a14)

¹³ Çağdaş döneme ait Türkiye Türkçesi ağızlarında *bozulaşmak* “develer bir arada bağırışmak” (DS II: 753) sözcüğüne rastlanmıştır.

¹⁴ *kelür-* : the earliest Caus. f. of *kel-*; n.o.a.b.; later displaced by *keltür-* (EDPT, 1972: 719). *kälür-* ~ *k(ä)lür-* herbeibringen, bringen, kommen lassen, entgegenbringen, mitbringen, || getirmek, getirtmek, göstermek, yanında getirmek; (Kind, Kalb etc.) zur Welt bringen || (çocuk, buzağı vs.) doğurmak (Wilkens, 2021: 355).

¹⁵ Yenisey Yazıtları’nın tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler vardır. V. Thomsen Köktürk bengu taşlarındaki harflerin daha gelişmiş olmasından dolayı Yenisey Yazıtlarının bengu taşlardan öncesine, 6-7. yüzyıla ait olduğunu düşünür. H. N. Orkun ve A. Caferoğlu da Yenisey Yazıtlarının bengu taşlardan önce dikildiği kanaatinde. W. Radloff yazıtları 7. yy. sonu 8. yy. başı olarak tarihlendirirken, P. M. Melioranski 5-7. yüzyıllar arasına işaret etmektedir. L. Bazin’in çalışmalarından sonra yazıtların 9-10. yüzyıllarda dikildiği görüşü yaygınlaşmıştır. L. R. Kızlasov ve T. Tekin de bu görüştedirler (Ercilasun, 2007:137-138). Biz de genel olarak kabul gören bu görüşten hareketle Yenisey Yazıtlarını 9 ve 10.yy.’lara ait olarak kabul etmekte ve diğer metinler arasındaki sıralamasını buna göre yapmaktayız.

bulunmamız mümkün olmasa da elimizdeki ilk kayıt Yenisey Yazıtları ya da Irk Bitig'e ait olmalıdır. Sözcük Orta ve Yeni Türkçe dönemlerinde de takip edilebilmektedir. Eski Türkçe döneminde –Ur çatı eki çekimlenen *kel-* kökü Orta Türkçe döneminden itibaren –Dur çatı eki ile çekimlenmeye başlamış ve sözcüğün *keldür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kitür-* şekilleri ortaya çıkmış, *kelür-* biçiminin sahip olduğu anlamlar yeni biçimler üzerinden de devam ettirilmiştir. Yenisey Yazıtlarından E28 dışında tespit ettiğimiz tüm kayıtlarda öncesinde doğurulan şeyin ne olduğu ifade edilerek kullanılmıştır. Irk Bitig'de *irkek buzağu*, Kuansı İm Pular ve Yitiken Sudur'da *urı oğul*, Dîvânü Lügâti't-Türk'te *urı*, Nehcü'l-Ferâdis'te *oğul* ve *oğlan*, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ'da *ferzend* sözcükleri ile birlikte yer almıştır: ETÜ. *On ay életdi ögüm e kelürti* “Annem, on ay (karnında) taşıdı (ve) doğurdu” (E 28); ... *ötrü köngülteki teg körkle kutluğ ülüglüg urı oğul kelürür...* “... sonunda gönlündeki gibi güzel, talihli (bir) erkek çocuğu doğurur” (KİP 75); *Ol oq kiçä içlig bolup, bir körklüg mângiz-lig urı oyl kälürgäi* “An demselben Abend wird sie schwanger und wird einen schönen Knaben zur Welt bringen” (Yit. Sud. T. II. D.213-16); Kar. *Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolu:r tañda bulıt örtense ewke yağı kirmişçe bolu:r* “Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. ikincisini uğursuzluk sayarlar” (DLT 131/115); Hrz. *Muhammed tuğmıšta mañga habar bérdir kim qarındaşınğ hatunı Emîne hatun duşenbe kün Muhammed atlıg oğul keltürdi tıp* (NF 18/12) “Muhammed doğduğunda kardeşinin hanımı Emine Hatun pazartesi günü Muhammed adlı çocuk doğurdu diye bana haber verdiler”, *Ĥavvâ razhâ beş yüz qata oğlan keltürdi* (NF 337/3) “Havva razha beş yüz kere çocuk doğurdu”; Çağ. *Ve Ĥavvâ Âdem 'aleyhi's-selâmdın her kaçan ĥâmile bolsa irdi iki ferzend kiltürür irdi* (T694b21) “Ve Havvâ, Âdem aleyhisselâmdan ne zaman hamile kalsa iki çocuk doğururdu”. *Kelür-* sözcüğünün yukarıda verilen DLT'deki kaydı aynı zamanda bir atasözüdür, bu da bize sözcüğün atasözü ögesi olarak da bulunduğunu gösterir.

Kel- “gelmek” ve *kelür-* “getirmek” sözcükleri çeşitli deşikelerle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır ancak sözcüklerin “doğmak, doğurmak” anlamları tespit edilememiştir: Tr. *gel-*; Az. *gäl-*; Bşk. *kil-*; Kzk. *kel-*; Kırg. *kelü*; Özb. *kel-*; Tat. *kil-*; Trkm. *gel-*; YUyg. *käl-*. Tr. *getir-*; Az. *gätir-*; Bşk. *kiltir-*; Kzk. *keltir-*; Kırg. *ketirü alıp kelü*; Özb. *keltirmâk lib kel-*; Tat. *kitir-*; Trkm. *getir-*; YUyg. *kältür-* elip *käl-* (KTLS, 1991: 264, 270, 271). Sözcüğün “doğurmak” anlamı Türkiye Türkçesi'ndeki *çocuk dünyaya getirmek* “çocuk doğurmak” ve *dünyaya getirmek* “doğurmak” deyimlerinde görülmektedir (URL-1).

Kelür- sözcüğü Orta Türkçe döneminden itibaren –Dur- çatı eki ile çekimlenmeye başladığı için sözcüğün deşikeleri bu biçim üzerinden gelişmiştir. *Getir-*, *keltir-*, *keltür-*, *ketir-*, *ketür-*, *kiltir-*, *kitir-*, *kitür-* biçimlerinde iç seste, ek başında –d- > –t- ötümsüzleşmesi vardır. *Kiltir-*, *kiltür-*, *kitir-* *kitür-* biçimlerinde ilk hecede e- > i- daralması; *getir-*, *kiltir-*, *keltir-*, *ketir-*, *keltür-*, *kitir-* biçimlerinde ise iç seste –ü- > i- daralması vardır. *Getir-*, *ketir-*, *ketür-*, *kitir-*, *kitür-* biçimlerinde akıcı l ünsüzünün de düştüğü (–l- > Ø) görülmektedir. *Getir-* biçimi dışında ön sesteki ötümsüz ünsüzü korunmuştur.

1.4. Kılunla¹⁶:

Irk Bitig'de kayıtlı olduğu satır:	<i>Ak bisi kılunlamış</i> “Beyaz kısrağı yavrulamış” (IrkB.5).
------------------------------------	--

¹⁶ Den. V. fr. *kulun*; (of s mare) 'to foal'. S.i.a.m.l.g. with some phonetic changes (EDPT, 1972: 624). *kulunla-fohlen*, ein Fohlen zur Welt bringen || tay doğurmak (Wilkens, 2021: 422).

Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Kulunla-</i> “bring forth a colt” (Thomsen, 1912: 197); <i>kulunla-</i> “tay doğurmak” (Orkun, 1938: 74); <i>kulunla-</i> “at (tay) doğurmak” (Tekin, 2004: 27, 56); <i>kulunla-</i> “(at) yavrulamak” (Yıldırım, 2017: 334).
--	--

Kulunla- “at (tay) doğurmak, yavrulamak” eylemi *kulun* “at yavrusu” köküne +la- eki getirilmesiyle oluşturulmuştur. *Kulun*¹⁷ kökü ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde Hamilton’un neşrettiği yazmalarda karşımıza çıkmıştır ancak sözcük burada kök konumunda olmayıp +çak yapım eki ile genişletilmiş halde bulunmaktadır: *kulunçak* “diminutif en -çaq de, *qulun* «poulain»” Or. 8212 (119) (Hamilton, 1986: 236). Kök halinde ilk kez Eski Türk Şiiri’nde¹⁸ karşımıza çıkan *kulun* sözcüğü *kulun* ~ *kolun* ~ *konan* ~ *gonan* şeklindeki değişimleri ve “at yavrusu, eşek, hayvan” anlamları ile Doğu ve Batı sahası tarihî Türk lehçelerinin tamamında kullanılmıştır: ETü. *Adaylarım kaçma kulun atam kayda tērmü erki* “Yavrularım, kaçak kulun, -Babam nerede? -der mi dersin” (ETŞ 29-1); Kar. *kulun* “tay” (DLT 203/174); EAT *kulun* “tay, at yavrusu” DK (Ergin, 2011: 194); Hrz. *né yañlıg kim kulun toğsa uş andın yēlip yēlni üzer ol ıdşa tizgin* (HŞ 534) “İşte ondan ne zaman bir tay doğsa (ve) dizginleri(ni) boşaltsa yeli kesip ondan hızlı koşar”; Kıpç. *kulun* “bir yaşındaki tay” Kİ, TA; Çağ. *kolun* ‘*yabānī at, gūr, tavar, esb-i deştī. İl ve kolun, ve miyān-bend. süvārī ve hisān*’ “yabani at, yaban eşiği, davar, bozkır atı. İl ve kolun, kemer, süvari ve aygır”; *konan* ~ *gonan* “iki üç yaşar at, tay, tati, donan dañu dirler, eger koyub rüküb itmege şayeste olan hayvān” “iki üç yaşındaki at, tay, tatu, donan da derler, eğer koyup binmeye uygun hayvan”; *gonan* “dört yaşındaki hayvān ve at” ŞSL (Durgut, 1995: 424, 486, 491).¹⁹ *Kulun* sözcüğü tarihî dönemlerde atasözlerinde kullanılmıştır: *Tulum anutsa kulun bulur tulum unutsa bulun bolur*. “Kim düşmana karşı silah hazırlarsa tay bulur; kim hazırlanmayı unutursa tutsak olur.” (DLT 115/103). Tarihî dönem metinlerinde özel ad kategorisinde de kullanılmıştır: *Kulun* n. pr. (männlich) || erkek adı; Bestandteil eines Personennamens || kişi adının bir bölümü. *Kulun K(a)ya* n. pr. (männlich) || erkek adı (s./bk. MMo. *Qulun-qy-a*). *Kulunçı* n. pr. (männlich) || erkek adı; *Kulunçuk* n. pr. || kişi adı; *Kulunçuñ* Bestandteil eines Personennamens || kişi adının bir bölümü; *Kulunçuñ Tutuñ* n. pr. (männlich) || erkek adı (Wilkens 2021: 422). *Kulun* ve *Kulunçuñ* sözcükleri sivil hayat belgelerinde²⁰ kayıtlıdır. Bunlar da *kulun* sözcüğü ile ilgili olmalıdır. Nitekim Lo22’de *Kulun* ile birlikte *Arslan, Buqa* gibi hayvan adlarının da özel isim olarak bulunması (Yamada, 1993: 104) bu düşüncemizi doğrular niteliktedir.

Kulun sözcüğü “at yavrusu” anlamıyla ve *kolun* ~ *kolon* ~ *kulin* ~ *kulun* ~ *gulin* ~ *gulun* ~ *xām* ~ *xulun* şeklindeki çeşitli değişimlerle çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Tr. *kulun*; Az.

¹⁷ *Kulun* kökü tarihî dönem metinlerinde farklı gövdeler de meydana getirmiştir: Kar. *kulunluğ* “arkasından kulunu giden” DLT (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 386); Kıpç. *kulunaçı* “gebe kalan tay” Kİ; *kulunçak* “küçük tay, taycık” TA (KTS, 2007: 162); Çağ. *kunacın* “iki yaşar kısrak ve inek, ğunacın, ğüsāle-i mādē, urğacı inek”; (Durgut, 1995: 490), *ğunçacı* “ğuman, esīriye, çevrī, mādē-gāv, ğüsākile, buğuz, ğunaçı, inek” ŞSL (Durgut, 1995: 424).

¹⁸ Bu eserde yer alan şiirler farklı edebî çevrelere ait olup VIII-XIII. yüzyıllar arasında (Arat, 2007: 10) yazılmıştır.

¹⁹ *kulun* “tay” sözcüğü *kulun* “eşek” sözcüğü ile ilişkili olmalıdır. Şeyh Süleyman Efendi Lugatında *kulkana* sözcüğünün “bir nev cerāhetdir, insānīñ vücūdunda ve at ve katırların ayaklarında zühūra gelüri zaħm-i yil, ‘illet-i firengi, kulğana” (Durgut, 1995: 487) şeklindeki tanımına baktığımızda burada at ve katırlardaki hastalığın aynı adla ifade edildiğini görmekteyiz. *Kulan* sözcüğü Eski Türkçe döneminde tespit edilememiş olup Orta Türkçe dönemi metinlerinde mevcuttur: Kar. *kulan* “yaban eşiği” KB 284; EAT *kulan* “yaban eşiği” DK (Ergin, 2011: 193); Hrz. *kulan* “yaban eşiği” (KE 158v20); Kıpç. *kulan* “yaban eşiği” BM, Kİ, TA; “eyer kolanı” BV, İN, Kİ.

²⁰ Sivil hayat belgelerinin ait olduğu yüzyıl Hamilton’un neşrettiği yazmalardan daha geç tarihlidir. Semih Tezcan bu belgelerin oldukça geç, belki de Uygur hanlığının yıkılışından sonraki bir çağdan (13. yy. ortalarından 14. yy. ortalarına değin) kaldığını sanıldığını ancak içinde Mongolca sözcükler bulunmayan belgelerin daha önceki yüzyıllara ait olabileceğini ifade etmektedir (Tezcan, 1994: 308).

gulun; Trkm. *gulin*, *gulun*; Bşk. *kolon*; Tat. *kolin*; Nog. *kulin*; KKlp. *kulin*; Kzk. *kulin*; Kırg. *kulun*; Özb. *kulun*; YUyg. *kulun*; Alt. *kulun*²¹; Tel., Şor, Sag. *kulun*; Hak. *xulun*²²; Yak. *kulun*; Tuv. *kulun*; Çuv. *xām*. Kırgızlar ve Özbekler *kulunçak* biçimini, Sagaylar ise *kulunak* biçimini de kullanırlar. (KTLS, 1991: 514-515; TDES, 1999: 264; Gürsoy Naskali ve Duranlı, 1999: 124; Arıkoğlu, 2005: 197; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 72).²³

Ķulun kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerden olan *Ķulunla-* “at (tay) doğurmak” eylemi ilk kez Eski Türkçe dönemi eserlerinden Irk Bitig’de karşımıza çıkmış, sonrasında ise *Ķulunla-* ~ *Ķulna-* ~ *Ķunla-* şeklindeki değişkeleri ile Doğu ve Batı sahası tarihî Türk lehçelerinde kullanılmıştır: Kar. *Ķulna-* “kısırak yavrulamak” (DLT 482/386); EAT *Ķaçan olardan birisi sıhhat bulup ve yuntları görklü kulunlar kulunlasa* (Leys. Ar. XV. 56) “Ne zaman onlardan birisi sağlık bulup kısrakları güzel taylar doğursa”; *Malın hayırlısı kunlar yunttur* (Hay. XV. 189) “Malın hayırlısı yavrulayan attır”; Hrzm. *Ķamuđın tetik, yitig közlüg Ķulunlamaęan kısırak turur* (KE 176v12) “Hepsinden zeki, keskin gözlü (olan) yavrulamayan kısıraktır”; Kıpç. *Ol biye k[u]lunlagandır* (CC 60b11) “O kulunlayan kısıraktır”; *Béltirdegi beş Ķuvluk, béşi bile kulunlamış* (CC 60b38)²⁴ “Kavşaktaki beş kısırak, beşi birlikte kulunlamış”.

Ķulunla- “at (tay) doğurmak” eylemi *hulunna-* ~ *kulında-* ~ *kulinla-* ~ *kulumna-* ~ *Ķulunda-* ~ *kulunla-* ~ *kulunli-* ~ *Ķemla-* ~ *Ķimla-* şeklindeki değişkeleri ile çağdaş lehçelerde de yaşamaktadır: Tr. *kulunla-*; Kırg. *Ķulunda-*; Kzk. *kulındav*; Gag. *kulumna-*; Nog. *kulinla-*; YUyg. *kulunli-*; Hak. *hulunna-* “kulunlamak”; Çuv. *Ķemla-* “tay doğurmak”, *Ķimla-* “kulunlamak” (Tekin vd., 1995: 306; Paasonen, 1950: 34; Bayram, 2019: 832; Yudahin, 2011: 520; Arıkoğlu, 2005: 197; Oraltay vd., 1984: 180; Necip, 1995: 248).²⁵

Ķulunla- eyleminin tarihî ve çağdaş dönemlerdeki değişkelerinde tespit ettiğimiz ses olayları şunlardır: *Ķulna-* biçimi benzeşme (-nl- > -nn-), tekleşme (-nn- > -n) ve vurgusuz orta hece ünlüsü düşmesi (-i- > Ø) neticesinde oluşmuş olmalıdır: *Ķulunla-* > *Ķulunna-* > *Ķuluna-* > *Ķulina-* > *Ķulna-*. *Ķunla-* biçiminde göçüşme (-ln- > -nl-) vardır. *Ķulunda-* isimden fiil yapma eki +la-’nın +da-’ya dönüşmesiyle oluşmuştur. Ön sesteki Ķ patlayıcı sesinin sürtünmeli arka damak ħ’sına dönüşmesi (Ķ- > ħ-), iç sesteki l’nin düşmesi (-l- > Ø) ve -n- > -m- değişmesi ile *Ķemla-* ve *Ķimla-* değişkeleri ortaya çıkmıştır.

1.5. Urılan-²⁶

İrk Bitig’de kayıtlı olduğu satır:	<i>Üçünç Ķunçuyı urılanmış</i> “Üçüncü (olarak) karısı bir oğlan doğurmuş.
------------------------------------	--

²¹ Altay Türkçesinde bu kökten türeyen *kulundu* “taylı”, *kulundu bee* “taylı kısırak” sözcükleri de mevcuttur (Gürsoy Naskali ve Duranlı, 1999: 124).

²² Hakas Türkçesinde bu kökten türeyen *hulunniğ* “kulunlu” sözcüğü de kayıtlıdır (Arıkoğlu, 2005: 197).

²³ Sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında çeşitli değişkelerle ve “at, eşek, kurt, köpek yavrusu” anlamlarında da kullanılmaktadır: *kulun* [kilon, kolon -2, kördök, kulın, kuli (II) -2, kulin, kuliş, kulu (I), kuluk (III), kulukulu (II), kura (III), külün] 1. At ve eşek yavrusu. 2. 2-3 yaşında kısırak. 3. Kurt ya da köpek yavrusu (DS VIII: 2997).

²⁴ Sözcük, Argunşah ve Güner’in yayınında “(kısırak) yavrulamak” (Argunşah ve Güner, 2015: 763), Toparlı, Vural ve Karaatlı’nın yayınında ise “bereket saçmak” (KTS, 2007: 162) olarak anlamlandırılmıştır. İlk cümledeki *biye* ile ikinci cümledeki *Ķuvluk* sözcüklerinin “kısırak”ı (Argunşah ve Güner, 2015: 665, 715) karşıladığı düşünöldüğünde sözcüğün buradaki anlamının mecazdan ziyade gerçek anlam olması daha makuldür.

²⁵ Sözcük çeşitli değişkelerle ve anlamlarla Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaşar: *kunnamak* [kulunlamak, kulunlamak, kulunnamak, kulünlemek, kumlamak, kumnamak, kunlamak, kurnamak]: Hayvanlar doğurmak (DS VIII: 3002). *Gunnamak* [goluñlamak, gulunlamak, guluntamak, gumlamak, gumramak, gunlamak, guzlamak] 1. At, eşek vb. hayvanlar doğurmak. 2. [→ *gımlamak*] *Gımlamak* [gunnamak]: Yumurtlamak (DS VI: 2046, 2193, 2196). Ağızlarda *kulun atmak* ifadesi de vardır: *kulun atmak* [kolun atmak, kulunlamak, kulunu atmak]: At, eşek vb. hayvanlar yavru düşürmek (DS VIII: 2997).

²⁶ Urı:lan- Hap. leg.; Ref. Den. V. fr. 1 urı: (EDPT, 1972: 231). Verdiği örnekte “to give birth to a male child” şeklinde aktarmıştır.

Metin yayıncılarının bu sözcüğü okuyuş ve anlamlandırmaları:	<i>Urılan-</i> “bring forth a male child” (Thomsen, 1912: 197), <i>urılan-</i> “erkek çocuk doğurmak” (Orkun, 1938: 74; Tekin, 2004: 62; Yıldırım, 2017: 359).
--	--

Urılan- “erkek çocuk doğurmak” eylemi *urı*²⁷ köküne +la- ve -n- ekleri getirilmesiyle oluşturulmuştur. İlk kez Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan *urı* kökü sonrasında yalnız Karahanlı Türkçesi’nde takip edilebilmiştir: ETü. *Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı*. “Bey olmaya layık erkek evlatları Çin milletine kul oldu; hanım olmaya layık kız evlatları cariyeye oldu” (KT D 7); *yeti urı oğlınızka bökmedük қаңıçam ұқуша буңı түшүрмек ertiңиз буңқа тура беңкү тикер мен айт-а* “Sizin yedi oğlunuza doymadan, babacığım, (üzerimize) büyük keder bıraktınız. Kederliyken (bu) ebedî anıtı diktim” (E 48/14), *е́шим urım азішдım* “zevcelerim, oğullarım! Ben göremez ve duyamaz oldum” (E 2/1), *өтрү көңүлтеки тег көрkle құлуг үлүглюг urı оғул келүр...* “... sonunda gönlündeki gibi güzel, talihli (bir) erkek çocuğu doğurur” (KİP 75); Kar. *urı “erkek evlat” “Erkek çocuklar” anlamında urı oğlan denir* (DLT 56/43). *Urı* kökü Eski Türkçe döneminde kişi adı olarak da karşımıza çıkmaktadır: ... *Beg Urı üçün tarğaqçı қul+çorқа түшти ödig bitig...* (Hamilton, 1986: 166, 167). Sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde *tétsi urı* “öğrenci ve genç erkek” ve *yigit urı* “gençlik” (Ölmez, 2017: 291, 305) ikileme öbeklerinde de kullanılmıştır. Atasözü kuruluşunda da yer almıştır: *Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolu:r таңда bulıt örtense ewke yağı kirmişçe болu:r* “Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. İkincisini uğursuzluk sayarlar” (DLT 131/115).

Urı kökünden türeyen ve çalışmamızın ana sözcüklerinden olan *urılan-* “erkek çocuk doğurmak” eylemi Irk Bitig dışında tespit edilememiştir.

Sonuç

Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden Irk Bitig’de “doğurmak” ana eylemi etrafında tespit ettiğimiz *botula-*, *buzagula-*, *kelür-*, *қulunla-*, *urılan-* sözcükleri tarihî ve çağdaş dönemlerde birçok değişke ile karşımıza çıkmıştır. *Botula-* sözcüğü tarihî lehçelerde *botula-* ~ *bortla-* ~ *botala-* ~ *botla-* ~ *potla-*, çağdaş lehçelerde *botla-* ~ *botala-* değişkeleriyle; *buzagula-* sözcüğü tarihî lehçelerde *buzagula-* ~ *buzala-*, çağdaş lehçelerde *bızaalaa-* ~ *buzavla-* ~ *mozayli-* ~ *muzoolo-* ~ *pərula-* değişkeleriyle *қulunla-* sözcüğü tarihî lehçelerde *қulunla-* ~ *қulna-* ~ *қunla-*; çağdaş lehçelerde *hulunna-* ~ *kulında-* ~ *kulınla-* ~ *kulumna-* ~ *қулунда-* ~ *kulunla-* ~ *kulunli-* ~ *hemla-* ~ *hımла-* değişkeleriyle yer almaktadır. *Kelür-* sözcüğü Orta Türkçe döneminden itibaren -DUR çatı eki ile çekimlenmeye başladığı için sözcüğün değişkeleri bu biçim üzerinden gelişmiştir. Tarihî lehçelerde *kelür-*, *keldür-* ~ *keltür-* ~ *ketür-* ~ *kitür-*; çağdaş lehçelerde *getir-* ~ *kiltir-* ~ *keltir-* ~ *ketirü* ~ *keltir-* ~ *kitir-* ~ *kältür-* değişkeleriyle kayıtlıdır. *Urılan-* eylemi Irk Bitig dışında tespit edilemediği için onun bir değişkesine rastlanmamıştır.

Kelür- dışındaki tüm eylemler yavru adlarının üzerine Türk dilinin en işlek isimden fiil yapım eki olan +la-’nin getirilmesiyle oluşturulmuştur: *botula-* < *botu* “deve yavrusu” + la-; *buzagula-* < *buzagu* “inek yavrusu” + la-; *қulunla-* < *қulun* “at yavrusu” + la-; *urılan-* < *urı* “erkek çocuk” + la- n-. *Urılan-* eyleminde +la- ekinin dışında bir de dönüşlülük

²⁷ *urı* Jüngling, junger Mann || delikanlı, oğul, genç adam (s./bk. Mo. ori); *uril(a)n-* (r) einen Sohn zur Welt bringen || dünyaya bir erkek çocuk getirmek (Wilkens, 2021: 803). *Urı* sözcüğü *urug* “Saat, Samen, Saatgut, (Frucht) Stein, Spross, Beere, Korn || tohum, ekin, (meyve) çekirdeğ(i), filiz, fidan, üzüm cinsinden meyve tanesi, tane; Nachkomme, Nachfahre || evlat, sonradan gelen (soy, nesil); Verwandter || akraba (s./bk. Mo. uruy)” (Wilkens, 2021: 803) sözcüğü ile ilişkili olmalıdır.

fonksiyonunda -n- yapım eki vardır. Kaşgarlı Mahmud “yavrulamak” anlamındaki sözcüklerin yapısal özelliklerine dair sunduğu açıklamalarda bu ekleşmenin bir kural olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “... Hayvanlarda ise doğanın ismi alınır; üzerine -LA.DI eklenir; bu da ortaya çıkan sonucun adıdır. İnekte, *inge.k buza.gu.la.dı* denildiği gibi ki “inek, buzağı doğurdu” demektir. *Buza.gu*, buzağıdır, sen ona -la.dı ekledin; bu da doğurmak anlamında bir fiil oldu...” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 386). *Kelür-* eylemi ise diğerlerinden farklı bir şekilde türemiş olup *kel-* eylemine ettirgenlik fonksiyonundaki -r- yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. *Kelür-* eylemi Irk Bitig’de her ne kadar buzağının doğurması için kullanılmış olsa da eş ve art zamanlı metinlerden bu sözcüğün yalnız buzağı için kullanılmadığını, hatta çoğu zaman insanın doğurması anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Burada yavrunun belli olmamasından kaynaklanan bir ekleşme farklılığı söz konusu olmalıdır.

Botula-, *buzağula-*, *kelür-*, *kulunla-* ve *urulan-* sözcükleri tarihî ve çağdaş dönemlerde büyük ölçüde aynı anlamlarla kullanılmaya devam etmiştir. *Botula-* eylemi tarihî ve çağdaş lehçelerde “deve (yavru) doğurmak” anlamını korumuştur. *Buzağula-* eylemi tarihî lehçelerden Eski Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi’nde “inek (yavru) doğurmak” anlamında iken Eski Anadolu Türkçesi’nde “hayvan doğurmak”, Doğu Türkçesi’nde “inek ve emsali doğurmak” anlamlarıyla yer almıştır. Çağdaş Türk lehçelerinde ise “inek (yavru) doğurmak” anlamındadır. *Kelür-* eylemi Irk Bitig’de “inek (yavru) doğurmak” anlamıyla geçse de diğer tarihî dönem metinlerinde “insan (çocuk) doğurmak” anlamındadır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde “erkek çocuk doğurmak” anlamında iken Harezmi ve Doğu Türkçesi metinlerinde “çocuk doğurmak” anlamındadır. Çağdaş Türk yazı dillerinde “doğurmak” anlamına ulaşılammıştır. *Ķulunla-* eylemi tarihî ve çağdaş lehçelerde “at (yavru) doğurmak” anlamını sürdürmüştür. *Urulan-* “erkek çocuk doğurmak” eylemi Irk Bitig dışında tespit edilemediği için semantik açıdan bir değerlendirme yapılamamaktadır.

Sonuç olarak yalnız Irk Bitig’de görebildiğimiz *urulan-* eylemi ile çağdaş dönemlerde takip edemediğimiz *kelür-* eylemi haricinde *botula-*, *buzağula-*, *kulunla-* sözcüklerinin tarihî ve çağdaş Doğu ve Batı Türklük sahası metinlerinde büyük ölçüde aynı anlam özellikleriyle takip edilebilmesi; birçok değişkeye sahip olması ve aynı ekleşme kurallarıyla türetilmesi Türk dilinin derinlikli, bütüncül ve sürekli yapısı için önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Kısaltmalar

Alt.	Altay Türkçesi
Anter. XIV	Anternâme (Türk Dil Kurumu, 1995)
Ata. XV	Atalar Sözü (Türk Dil Kurumu, 1995)
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Bab. XVI.	Babusü'l-Vâsıt (Türk Dil Kurumu, 1995)
Bar.	Baraba diyalekti
BH	Bahrü'l-Hakâyık (Türk, 2018)
BM	Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak (Toparlı vd., 2007)
Bşk.	Başkurt Türkçesi
BV	Baytaratu'l-Vâzıh (Toparlı vd., 2007)
CC	Codex Cumanicus (Argunşah ve Güner, 2015)

Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
DK	Dede Korkut (Ergin, 2011)
DLT	Dīvānu Lugāti't-Türk (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014)
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı vd., 2007)
DS	Derleme Sözlüğü (Türk Dil Kurumu, 1993)
E28	Altın Köl I (Aydın vd., 2013)
E2	Uyuk-Arjan (Kormuşin, 2017)
E48	Abakan (Kormuşin, 2017)
EDPT	An Eytmological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish (Clauson, 1972)
EKT	XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırasarı Kur'ân Tercümesi (Topaloğlu, 2018)
Enb.	Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ (Abik, 1993)
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
ESTYA	Etimoloğiceskiy Slovar Turkskih Yazıkov (Sevortyan, 1978)
ETŞ 29	Eski Türk Şiiri (Arat, 2007)
ETü.	Eski Türkçe
Hak.	Hakas Türkçesi
Hay. XV	Hayatü'l-Hayvan Tercümesi (Türk Dil Kurumu, 1995)
Hrzm.	Harezm Türkçesi
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn (Demirci ve Karşlı, 2014)
IrkB.	Irk Bitig (Yıldırım, 2017)
İKT	Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Yelten, 1998)
İM	İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtîn (Toparlı, 1992)
İML	İbni Mühennâ Lugatı (Ünlü, 2012: 115).
İN	Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb (Toparlı vd., 2007)
Kar.	Karahanlı Türkçesi
KB	Kutadgu Bilig (Arat, 2008)
KE	Kısasü'l-Enbiyâ (Ata, 1997)
KFT	Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî (Toparlı vd., 2007)
Kİ	Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk (Toparlı vd., 2007)
KİP	Kuanşi İm Pusar (Tekin, 2019)
Kıpç.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi

KKlp.	Kara Kalpak Türkçesi
KT D	Köl Tigin Anıtı Doğu Yüzü (Ercilasun, 2016)
KTLS	Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü (Ercilasun, 1991)
Kzk.	Kazak Türkçesi
Kumd.	Kumandı Türkçesi
Leys. Ar.	Tefsir-i Ebilley's Tercümesi (Türk Dil Kurumu, 1995)
Mani I.	Manichaica I (Le Coq, 1912)
Mayt.	Maytrısimit (Tekin, 1976)
ME	Mukaddimetü'l-Edeb (Yüce, 2014)
NF	Nehcü'l-Ferādīs (Eckmann, 2004)
Nog.	Nogay Türkçesi
OTWF	Old Turkic Word Formation (Erdal, 1991)
Özb.	Özbek Türkçesi
PP	Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi (Yavuz, 2011)
Sag.	Sagay Türkçesi
Sic. B. XV	Şer'iyye Sicilleri (Türk Dil Kurumu, 1995)
Soy.	Soyot Türkçesi
ŞSL	Şeyh Süleyman Efendi Lugatı (Durgut, 1995)
Şor	Şor Türkçesi
TA	Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (Toparlı vd., 2007)
Tat.	Tatar Türkçesi
TatK.	Kazan Tatar Türkçesi
TatU.	Ufa Tatar Türkçesi
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (Eren, 1999)
TETTL	Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (Tietze, 2002)
TSKBS	Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Gülensoy, 2007)
Tel.	Teleüt Türkçesi
Tr.	Türkiye Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TS	Tarama Sözlüğü (Türk Dil Kurumu, 1995)
Tuv.	Tuva Türkçesi
V.	V. İzbudak, Atalar Sözü (XV. Yüzyıla ait yazarı belli olmayan atasözü mecmuası) (Üstüner, 1989)
vb.	ve benzerleri

vd.	ve diğerleri
Yak.	Yakut Türkçesi
Yit. Sud.	Yitiken Sudur (Arat ve Eberhard, 1972)
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

Abik, Ayşehan Deniz (1993). ‘Ali Şîr Nevâyî’nin Risaleleri Tārîḫ-i Enbiyâ ve Ḥükemâ, Tārîḫ-i Mülûk-ı ‘Acem, Münşeat. Metin, Gramatikal İndeks-Sözlük. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ağca, Ferruh (2014). “Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi İle İlgili Tespitler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21(1): 1-14.

Akar, Ali (2008). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı}”. *Turkish Studies*, 3(3): 1-7.

Aksan, Doğan (2000). *En Eski Türkçenin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Aksan, Doğan (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kocabacı Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti ve Eberhard, Wolfram (1972). *Türkische Turfan-Texte VII, mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W[olfram] Eberhard, Opuscula I – II*. Leipzig.

Argunşah, Mustafa ve Güner, Galip (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Arıkoğlu, Ekrem (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Arıkoğlu, Ekrem ve Kuular, Klara (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, Aysu (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ I Giriş- Metin- Tıpkıbasım, II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, Besim (1970). *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Aydın, Erhan vd. (2013). *Yenisey Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: Bilgesu Yayınları.

Barutcu Özönder, F. Sema (1996). ‘Ali Şîr Nevâyî, Muḥākemetü'l-Luğateyn, İki Dilin Muhakemesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bayram, Bülent (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Besli, Ertan (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Eymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

Demirci, Ümit Özgür ve Karşlı, Sibel (2014). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Derleme Sözlüğü I-XII* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Durgut, Hüseyin (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eckmann, Janos (2004). *Nehcü'l-Ferâdîs Uştmağlarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) I Metin II Tıpkıbasım*. (Yayına Haz.: Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- Ergin, Muharrem (2011). *Dede Korkut 1 Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürsoy Naskali, Emine ve Duranlı, Muvaffak (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James R. (1986). *Manuscripts Ouigours Du IX-X Siècle De Touen-Houang*. Tome I, Paris: Peeters.
- Kormuşin, Igor (2017). *Eski Türk Mezar Yazıtları*. (çev.: Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Le Coq, A. Von (1912). *Türkische Manichaica Aus Chotscho I*. Berlin: Verlag der Akademie der Königl Wissenschaften.
- Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev.: İlkel Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oraltay, Hasan vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Orkun, Hüseyin Namık (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (2017). "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 65 (2): 243-311.
- Paasonen, Heikki (1950). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. (çev.: Türk Dil Kurumu). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sevortyan, E. Vladimiroviç (1978). *Etimolojiçeskiy Slovar Turkskih Yazıkov "B"*. Moskva: Akademiya Nauk.
- Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tekin, Şinasi (1976). *Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram: Burkancılığın Vaibhâşika Tarikatine Âit Bir Eserin Uygurcası*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Şinasi (2019). *Uygurca Metinler I: Kuânşî İm Pusar (Ses İşiten İlah)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat (2004). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Basımevi.
- Tekin, Talat vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tenişev, Edhem R. (1968). *Tıva-Orus Slovar*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Tezcan, Semih (1994). “En Eski Türk Dili ve Yazını”. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 271-323.
- Thomsen, Vilhelm (1912). “Dr. M. A. Steins’ Manuscripts in Turkish “Runic” Script from Miran and Tun-huang.” *JRAS*, 190-214.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- Tokay, Yaşar (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Topaloğlu, Ahmet (2018). *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırsarı Kur’ân Tercümesi 1 Metin 2 Sözlük*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Toparlı, Recep (1992). *İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, Vahit (2018). *Hatiboğlu Bahrü’l-Hakâyık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, Suat (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Üstüner, Ahat (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikâyeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. Band I. Gesammelte Arbeiten über die Uigurischen Dokumente von N. Yamada. Osaka: Osaka University Press.
- Yavuz Öz, Duygu (2018). “Orhun Yazıtları’nda ‘Ölmek’ Eylemi Üzerine”. *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü 2. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu*. (İstanbul, 01-02 Kasım 2018). İstanbul: Yeditepe Üniversitesi.
- Yavuz, Duygu (2011). *Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi, Metin (Çeviriyazı ve Aktarım), Dil İncelemeleri (Cümle Bilgisi ve Sözcük Yapımı), İndeks*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yelten, Muhammet (1998). *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, Fikret (2017). *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (çev.: Abdullah Battal Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüce, Nuri (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb- H̱v̱arizm Türkçesi ile Tercümelî Şuűter Nüshası: Giriű, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://sozluk.gov.tr/> (Eriűim: 15.01.2022).